

שירתם של הילדים הספרדיים בירושלים*

מאת : חיה בכר

א. שירים ששרו ילדים

שירת הילדים קשורה בעיקר בחגים, ש־היו אהובים מאוד על הילדים והכניסו מעט אור לחייהם.

החג האהוב במיוחד על הילדים היה חג החנוכה. אחת הסיבות לכך היא שהם נטלו חלק פעיל בהכנות לחג. הם אספו את מצרכי המזון עבור "המרינדה" ש־ערכה ביום האחרון של חנוכה, הוא יום חנוכת המזבח.

סעודת "המרינדה" נערכה בבית־הכנסת לאחר תהלוכת שמחה והילולה, בה נישא המזון אל מקום התגיגה. ביום זה נפלו המחיצות בין החכמים לבין התלמידיים והשמחה היתה גדולה. ברור כי בתוך שמחה זו, שהיתה כמעט שמחתם הבלעדית של הילדים, תפסה מקום חשוב שירת הילדים.

מספר יעקב יהושע בספרו¹ :

2. כך א', עמ' 44.

שיריהם של היהודים הספרדיים נקבצו בספרי שירה רבים ביניהם האנתולוגיה רבת ההיקף של יצחק לוי, אולם, למרבה הצער, אין הם כוללים את שירת הילדים. משבאתי להשלים את החסר פניתי אל מסרנים שונים בכוונה לרשום מפיהם שירים הזכורים להם מימי ילדותם. המסרנים זכרו רומנסות ושירי־עם אחדים, אך מספרם של שירי הילדים היה מועט.

לעזר רב היה לי ספרו המצוין של יעקב יהושע "ילדות בירושלים הישנה"² המעלה לפנינו את ההווי והמנהגים של היהודים הספרדיים בירושלים. לאור המימצאים ניתן לחלק את שירי הילדים לשני סוגים עיקריים :
א. שירים ששרו ילדים.
ב. שירים ששרו מבוגרים לילדים.

* סכום עבודה סמינריונית באוניברסיטה העברית בירושלים.

1. יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה, הוצאת ראובן מס, ירושלים, 1966.

פזמון ארוך זה, הרווי בקשות, תחנוני-נים וברכות, שרים היו כדי לזכות בבצל קטן, מעט פחמים, חופן מלח וקצת שמן".

ישנה מקבילה לשיר זה ולמנהג זה בהווי חייהם של ערביי הסביבה, שכני היהודים. גם ילדי המוסלמים בירושלים העתיקה ובחברון שוטטו בבתים ובחצרות כדי לאסוף מצרכי מזון.

את מילות השיר מביא יעקב יהושע בספרו ⁴:

"אלמלא כבודו של פלוני לא היינו באים
התר את הארנק ותן לנו.
תן לנו את המתנה המגיעה לנו.
שתי צלחות של 'בקלאוה',
השמר והזהר בידינו המקל.
נכה בו את מאלפת הנחשים.
נוסף לכך תן לנו גם
שני ככרות לחם ממאפה דמשק
ושני ככרות יפים ונאים.
תנו לנו את אשר תתנו
אתם בני ארץ דמשק
שיש בה אפרסקים ורימונים".

למרות הזהות במנהג בולט ההבדל בין השירים. ילדי המוסלמים באו במקל וביד חזקה ואף השתמשו בביטויים זולים כדי להשיג את המגדנות ואילו ילדי תלמוד-תורה באו בברכות ובתחנונים. כמובן יש כאן מקום לשאלה: איזה מנהג קדם, ומי שאל את מנהגו של מי. שיר חנוכה קטן נוסף שמביא יעקב

"מתחילת חודש כסלו התחילו יוצאים ילדי תלמוד תורה של הספרדים לסמטאותיה של ירושלים לשוטט בחצרותיה ובפיהם פזמון... על שכמיהם תלויים שקי בד ובידיהם החזיקו בקבוקי נפט ריקים וכלי שמן העשויים פח (אלקוזאס), ואלה דברי הפזמון:

לכאן באנו³
ילד קטן הבאנו איתנו
למדן וסופר
וקולמוסו בידו.
תנו לנו שום קטן
יתן לכם האל
בן קטן.
תנו לנו בצל קטן
יתן לכם האל
ילדה קטנה.
תנו לנו פחמים
יתן לכם האל
בן חזק וגיבור.
תנו לנו קמח
יתן לכם האל
חיים.
תנו לנו שמן
יתן לכם האל
מתנה.

תנו לנו כי עלינו ללכת.
וחיה החכם (המלמד)
יהד עם תלמידיו.
הנה הם כבר גותנים לנו
הנה הם כבר גותנים לנו.
יתן לכם האל
את הברכה.

3. תחלתו של השיר במקור: "אקי מוס וינימוס
אין איזיקו מוס טרושימוס".

4. כרך א', עמ' 50.

יהושע קשור בליבוב הלבבות, שהצפייה להן היתה גדולה מאוד :

"ויהי מקץ לביבות עם דבש
פרעה הכינן ויוסף אכלן".

שיר זה הושר בניגון טעמי המקרא, והוא מטובל בספור המקראי על יוסף ופרעה. השיר מתחיל באותן מילים הפר-תחות את ספור פגישת יוסף ופרעה — "ויהי מקץ" (בראשית מ"א א'). כיצד נכנסו לכאן, ללביבות של חנוכה, יוסף ופרעה, קשה להבין. נראה שהכוונה היתה להוסיף לשיר גוון הומוריסטי. שיר הומוריסטי נוסף שמעתי מפי הגב' ויקטוריה בכר :

חנוכה חנוכה
רקדי סבתי
חנוכה חנוכו
רקוד סבי
חנוכה חנוכה
רקדי דודתי.

בשיר זה נמצא שיבושים בשם החג לצורך חריזה והקצב. אין בשיר סיפור מעשה או התפתחות כלשהי. הוא בא להביע אך ורק את השמחה שבלב. חג נוסף שהיה אהוב על הילדים היה חג הפורים, אך מעניין שכאן דווקא כמעט שלא מצאתי שירי ילדים. עיקר פעולתם של הילדים היתה במשחקים, בתחפושות ובכלים המרעישים, בהם הכו את המן.

5. כרך א', עמ' 48.

תחילתו של השיר במקור: "ויהי מקץ בורמי-לוס קון מייל".

6. תחילתו של השיר במקור: "חנוכה חנוכה / ביילה מי בבה".

הילדים נטלו חלק בשירתם של המבוגרים, ב"קומפלאס דה פורים" — שירי העם הפורימיים בשפת הלאדינו, אשר הושרו בזמן סעודת החג. אחות אמי (אשה כבת ששים) זכרה שיר פורימי קצר אשר היתה שרה ביל-דוטה:

פורים לנו פורים לנו
פסח בידינו
ואת המן לקחו
ברגליו ובידיו.

נראה שלפנינו קטע משיר ארוך, אשר תאר את גורלו של המן בפורים, והמזמרת שכחה את המשכו. סביר להניח שבגלל אורכו של השיר שרו הילדים רק את השורות הראשונות שבו, אך מאידך יתכן שלפנינו שיר שלם שעניינו — סיומו של חג הפורים. עם סיומו של החג פותחים בעבודות הנקיון לקראת חג הפסח. חג הפסח היה אהוב על הילדים בזכות אמירת ההגדה ושעשועי האגוזים. אחד השירים האהובים על הילדים, שהוא שיבוש של שיר מן ההגדה, שרה לי אמי (ומעניין שגם אבי, שהינו יליד תורכיה, הכירו)⁸:

מה נשתנה
הסבא והסבתא
שאכלו את החלבה
בלא לאמר את הברכה
אמן אמן
נופלת הטלית.

7. תחילתו של השיר במקור: "פורים לנו פורים לנו / פסח אין לס מאנוס".

8. הפתיחה בלאדינו: "מה נשתנה / אל פפו קון לה בבה".

לים לבין יהדות תורכיה. מכאן ניתן להסיק כי השיר הוא מימי שלטון התור- כים בארץ. המשפט האחרון מביע את הצפייה למכתבים מאסטנבול הרחוקה. יתכן ש- השלג הלבן העוטה את העיר וסוגר את האדם בביתו הגביר את הגעגועים בלב האנשים ולכן נכנסו לכאן מילים אלה.

ב. שירים ששרו מבוגרים לילדים.

הפרק הקודם דן בשירים ששרו הילדים ואולי אף חברו בעצמם. אך לפי שקשה לנתק את הילדים מעולם המבוגרים, רשמתי בפרק זה גם את אותם השירים אשר ההורים שרו לילדיהם (מלבד שירי הערש עליהם נכתב כבר הרבה). השירים הללו היו מיועדים בעיקר לתינוקות ולכ- מה מהם אפשר למצוא מקבילות בעברית ובשפות אחרות. כאשר ההורים רוצים שילדם ישמח יחד עמם, הם אוחזים בכפות ידיו הקט- נות ושרים לו :

מחא מחא כפיים
אבא יקנה בעליים
אמא תסרוג גרביים
אחת שתים שלוש
ידיים על הראש.

שיר זה בשינויים מעטים נמצא גם בלאדינו¹⁰ :

כפיים כפיים
אבא יביא כסף
כדי לקנות נעליים.

בשיר אין כל קשר לחג הפסח מלבד המלים הראשונות — "מה נשתנה". שאר המילים שבו הן ליצניות ומטרתן להצי- חיק את השר ואת השומע. שירי ילדים נוספים לחגים אין המסר- נים זוכרים, אך לעומת זאת, זכורים להם היטב שירי המבוגרים בלאדינו המלווים את שמחת החגים. גם לעונות השנה חוברו שירים בלא- דינו וביניהם שיר שלדברי המסרנים שרו אותו כילדים ולא כמבוגרים :

שלג שלג
התרנגולת אינה מתה.
לחם ושעורה
קטנה קטנה היא הפרוסה.
שמעון שמעון
המכתבים של אסטנבול⁹.

זהו שיר קצר המביע את שמחת ילדי ירושלים למראה השלג המפתיע מדי חורף.

השיר משקף גם את הווי החיים בירו- שלים. למרבית יהודי ירושלים היה "מ- שק" קטן ליד ביתם, אשר כלל בדרך כלל לול תרנגולות, עז חולבת וגינת ירק קט- נה. שיר השלג מביא לפנינו את הדאגה לתרנגולת שמא תקפא בקור ושמא לא יהיה במה להאכילה בימי החורף הק- שים. לכן נאמר בשיר כי פרוסה קטנה של לחם ושעורה תוכל להציל את אותה תרנגולת מרעב בימי הקור.

סופו של השיר אינו מתקשר עם החלק הראשון שבו, אך אפשר ללמוד ממנו על הקשר בין היהדות הספרדית בירוש-

10. תחילתו בלאדינו: "פלמס פלמיקס / פפה טריירה ליריקס..."

9. תחילת השיר במקור: "אנייבה אנייבה / לה גאיניקה נו סימוריה".

"הליכתם של הבנים והבנות אל החדרים השונים
היתה מלווה טקס קצר. כל הבית השכים קום.
לא בחשק רב נפרדנו בשעות הבוקר המוקדמות
מצחוקה של האם, משעשועה ומבדיחותיה, שבאו
לעודדנו ומשיריה היפים.
שיר אחד הזכור לרבים מאתנו אביא כאן :

לתורה לתורה
יעקב הקטן ילמד אותה
עם הלחם והגבינה
והספר המקושט בחיקו
החכם ירביץ בך
הרבנית תציל אותך
אביך יביא אותך מהחדר
והאמא תגיד לו
שבעת אלפים ברוך הבא¹³.

תכליתו של השיר לזרז את הילדים
הצטרף לשורת הזאטוטים העוברת ליד
הבית מחזיקים זה בידו של זה והחכם
או הרוביסה צועדים בראשם".
נוסח אחר של אותו שיר שרה לי
דודתי, אחות אבי, שהיא ילידת תורכיה.
לה סיפור אחר הקשור בשיר. לפי דבריה
שיר זה הושר על ידי האמהות לילדיהם
הקטנים כאשר הושיבו אותם על ברכיהן
ונענעו אותם אנה ואנה כדי לשעשעם :

לתורה לתורה
הבן הקטן ילמד אותה
עם הלחם והגבינה
ועם הספר הקטן בחיקו
לקרוא הוא ילך מיד
החכם ירביץ בו

כפיים כפיים
כפיים של חלב
האל ישאירן לי מתנה.

כפיים כפיים
כפיים של חלב
ולאמו הן תעזורנה.

אפשר לראות כי הבית הראשון, אותו
רשמתי מפי הגב' ויקטוריה בכר, כמעט
זהה לשיר העברי, ואילו שני הבתים
האחרים, שרשמתי מפי אחות אמי, הם
שונים והדגש בהם הוא יותר על היחס
בין כפות ידיו של התינוק לבין אמו —
הן כשי לה, הן תעזורנה לה כשתגדלנה.
כמובן נשאלת השאלה האם אלה שני
שירים שונים או שלפנינו שלושה בתים
מתוך שורת בתים שסיפרו על כפות ידי
התינוק.

ידוע לכל המשחק בכף ידו ובאצבעותיו
של התינוק, המלווה בשיר "אמא בשלה
דייסה", כשהאצבעות מאונשות.
בלאדינו קיים אותו משחק אך הסיפור
הוא שונה :

כאן הטילה התרנגולת ביצה
זה רוצה לחם
זה רוצה גבינה
זה רוצה חלב
זה רוצה זיתים
וזה רוצה את אמו
והוא ילך מפה מפה לפה...¹¹.

על שיר אחר ששרו האמהות לילדיהם
מספר יעקב יהושע¹² :

13. תחילת השיר במקור : "אה לה תורה אה
לה תורה ייאקוביקו לה דירה".

11. ראשיתו של השיר בלאדינו : "אקי פריו לה
גאיניקה אל קוקו".

12. כרך ב' עמ' 95.

הרבנית תפנק אותו
ותתן לו אגורה
כדי שיקנה חלבה.

ברור שגרעין אחד לשני השירים וש-
המרחק בין הריכוזים היהודיים הביא
לשינוי קל בנוסח ובצורת השימוש.
ילדים אשר רצו לחקות את מעשה
הוריהם שרו אף הם שירים אלה לאחיהם
ולאחיותיהם הקטנים.

אופיה של שירת הילדים בלאדינו

אף שמספר השירים שרשמתי קטן הוא,
ניתן ללמוד מהם על אופיה של שירת
הילדים הספרדיים בירושלים.

היתה זו שירה שחברה ברובה בספונ-
טניות על-ידי הילדים עצמם. סופרים ומ-
שוררים אשר יכתבו סיפורי ילדים ושירי
ילדים לא היו בנמצא. סופריה ומשורריה
של אותה תקופה עסקו בספרות הקודש
או החול והועידו אותה למבוגרים בלבד.
לכן, מאחר שלא היתה שירה לילדים,
אשר נתחברה על-ידי המבוגרים, דאגו
הילדים לעצמם בהתאם לצרכיהם ולא-
הבתם.

קשה לאמר שלילדיהם לא היה מגע
עם השירה. המבוגרים שרו להם שירי
ערש ורומנסות כאשר רצו להרדימם או
להרגיעם, ואף נמצאו מספר שירים קצ-
רים שההורים שרו אותם לילדיהם כאשר
התפנו לכך. אם כן רקע מוסיקאלי היה
לילדים הקטנים ולכן גם היכולת לחבר
שירים.

מה מאפיין שירים אלה ?

שירי ילדים הם בדרך כלל שירים
קצרים מאוד שהדגש בהם הוא על הק-

צב, הצליל והחריזה¹⁴. כך גם שירי היל-
דים בלאדינו.

כל השירים הם קצרים מאוד, בעלי
שורות קצרות שהקצב בהן מהיר ובלוט
והוא בדרך כלל של שתיים או שלוש
פעימות בכל שורה.
לדוגמה :

חנוכה חנוכה / ביילה מי בבה
זהו קצב של 2, 2.

או :

פורים פורים לנו / פסח אין לס מאנוס
זהו קצב של 3, 3.

הקצב המהיר נתפס בקלות על-ידי
הילדים, ולכן ברור מדוע הוא אופייני
לשיריהם.

החריזה בשיר אינה חריזה מלאה, אך
קיים הנסיון להשיגה. לדוגמה :

חנוכה, חנוכה
ביילה מי בבה

החברה הפתוחה והתנועה זהות למ-
רות שהעיצורים שונים.

המעניין בשירי הילדים בלאדינו הוא
שהם חסרי מנגינה. הילדים לא שרו את
שיריהם אלא דקלמו אותם. יוצאים מכ-
לל זה השירים אשר שובשו על-ידי היל-
דים בכוונה תחילה והושרו במנגינתם,
כמו לדוגמה השיר "מה נשתנה".

מכאן שכאשר היתה מנגינה מן המוכן
שרו את השיר ואלו כאשר השיר היה
יצירה עצמית של הילדים דקלמוהו.

14. עיין: גרשון ברגסון, שלשה דורות בספרות
הילדים העברית, הוצאת יסוד, תל-אביב,
תשכ"ו.

יש לציין כי מרבית השירים הם שירים הומוריסטיים. הספונטניות שבחיבור מורגשת לפי שברוב השירים מתחרזות השורות, גם כשאין קשר תוכני ומשמעותי ביניהן, כשהדגש הוא על הקצב.

הסיבות לדלותה של שירת הילדים הספרדיים בירושלים

כפי שצינתי, זוכרים המסרנים, אליהם פניתי, רק מעט מימי ילדותם, אך הרושם שהתקבל מדבריהם הוא כי כמעט שלא שרו שירי ילדים.

מספרו של יעקב יהושע¹⁵ ומדברי המסרנים מצטיירת לפנינו התמונה הבאה: הבנות נמסרו לידי ה"מאסטראס" והיו עסוקות במשך כל שעות היום, והבנים למדו למוזיקה קודש בתלמוד-תורה וכך לא נתפנו לשירה ולמשחקים.

15. כרך ב' עמ' 93, 97.

דברים מעין אלה אנו קוראים גם במאמרו של גרשון ברגסון "ילדות יהודית בארצות המזרח בספרות לנוער"¹⁶. נוכל, אם כן, לסכם ולאמר כי ילדותם של היהודים הספרדיים בירושלים היתה קצרה יחסית ונראה שזו הסיבה למיעוט שירי הילדים שבפיהם. ודאי הוא שהיו שירים נוספים, אך, למרבה הצער, נשמטו מזכרונם של המסרנים.

עד כמה פופולאריים השירים שרשמתי אנו למדים מן העובדה שהם עברו מדור לדור, רבים מהיהודים הספרדיים בירוש-ליים מכירים אותם ועד היום ניתן לשמוע סבתות המזמרות או מדקלמות אותם לנכדיהן.

16. גרשון ברגסון, "ילדות יהודית בארצות המזרח בספרות לנוער", ספרות ילדים ונוער, חוברת א', תשל"ו (אוקטובר 1975).